

Любомир СЛОНЕЦЬ*
Lyubomyr SLONETS**

ORCID.org/0009-0006-8222-4551

протоієрей Михайло ОМЕЛЬЯН***
archpriest Mykhailo OMELIAN****

ORCID.org/0000-0002-9520-107X

УДК 261.4:2-42

DOI: 10.35332/2411-4677.2025.25.17

ХРИСТИЯНСТВО ТА МЕНТАЛЬНІ ЗАХВОРЮВАННЯ

CHRISTIANITY AND MENTAL ILLNESSES

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Нестримне зростання психічних захворювань у XXI ст. стало результатом не лише впливу стресів та науково-технічного прогресу з його «інформаційним перевантаженням», але й моральної кризи — зокрема відходу людей від Бога та гріховного способу життя. Попри те, що ментальні розлади вражають значну частину населення і часто призводять до виснажливих чи навіть небезпечних для життя наслідків, чимало людей та організацій досі скептично ставляться до їх причин та уникають цієї теми. За оцінками Всесвітньої організації охорони

У статті розглянуто питання психотерапевтичного підходу в контексті християнського розуміння ментальних захворювань. Розкрито християнську парадигму, зокрема бачення того як духовне мислення може стати опорою в допомозі у такий важкий період життя, коли ментальні хвороби стали вражати значну частину населення.

Ключові слова:

Ментальність, екзистенція, фрустрація, логотерапія, тайнство, громада, християнство.

The unrestrained growth of spiritual illnesses in the 21st century is the result not only of stress and scientific and

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Postgraduate student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

*** Кандидат наук з богослів'я, викладач кафедри богослів'я Київської православної богословської академії.

**** PhD in Theology, teacher of the Department of Theology of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

здоров'я, кожна четверта людина у світі впродовж життя страждає або буде страждати на психічний чи неврологічний розлад [The World Health Report, 2021]. Дослідження також показують тісний взаємозв'язок між психічним і фізичним здоров'ям: ментальні хвороби помітно впливають на виникнення та перебіг багатьох хронічних недуг: цукрового діабету, онкологічних і серцево-судинних захворювань, астми, ожиріння тощо [Prince, 2007, p. 859]. Привертає увагу і той факт, що психічні розлади пов'язані з руйнівними наслідками на кшталт самогубств. Щороку майже мільйон людей у світі закінчують життя самогубством, і більшість фахівців сходяться на думці, що принаймні 90 % цих випадків пов'язані з психічними розладами [Bartolote, Fleischmann, 2002, p. 182].

Християнство має значний вплив на життя мільйонів людей в Україні та мільярдів у цілому світі. Як система віри воно через священнослужителів і громади несе послання любові, надії та зцілення. Історично християни брали активну участь у служінні зцілення, опікуючись хворими, і наголошували на важливості піклування про душу й тіло людини. У сучасному суспільстві взаємозв'язок між релігією, духовністю та психічним здоров'ям є предметом зростаючого інтересу. Більшість сучасних досліджень підкреслюють позитивний зв'язок між релігійною практикою та показниками психічного благополуччя: релігійна активність корелює з

technological progress with its "information overload," but also of people's departure from God and their sinful lives.

Although mental illness affects a significant proportion of the population, often with debilitating or even life-threatening consequences and complications, recent research has shown that individuals and organizations who are skeptical about the causes and consequences of mental illness continue to resist addressing the topic. The World Health Organization estimates that one in four people in the world suffers or will suffer from a mental or neurological disorder, and research has shown that mental illness is closely linked to the onset and course of many with the onset and course of many chronic diseases, including diabetes, cancer, cardiovascular disease, asthma and obesity, as well as devastating outcomes such as suicide. It is estimated that nearly one million people worldwide commit suicide each year, and most experts agree that at least 90% of all suicides are related to mental health disorders. Psychological illness is a heavy cross to bear. The mystery of its origin and its spiritual significance cannot yet be fully defined. Neuropsychiatric disorders of the order of neurosis occupy the first place among psychological diseases, among which a significant percentage is occupied by neuroses. According to the World Health Organization, about 10% of the population of industrialized countries suffers from neuroses, and over the past 65 years, their number has increased 24 times. Neuroses, like an epidemic, are spreading everywhere. It is known that from 30 to 65% of general

нижчим рівнем депресії, меншою тривожністю і вищим рівнем життєвої задоволеності [Whitley, 2019]. Таким чином, питання про те, як саме християнство може допомогти, зцілити та направити людей у подоланні ментальних проблем, є надзвичайно актуальним. Від часів апостольської Церкви християнські громади допомагали, опікувалися та зцілювали недужих; тож і сьогодні ми як Церква Христова не повинні нехтувати цим досвідом, а творчо осмислити його для сучасного контексту ментальних захворювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальні й культурні зміни кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема феномени екзистенційної кризи та емоційного вигорання, супроводжуються зростанням рівня ментальних розладів. Це спонукало багатьох дослідників до пошуку екзистенційних причин і рішень проблеми. Так, відомий психіатр і філософ Віктор Франкл у праці «Лікар і душа» (1946) наголошував на ключовому значенні пошуку сенсу життя — особливо в умовах т. зв. «екзистенційного вакууму» чи глибокої життєвої кризи. За Франклом, усвідомлення людиною вищого сенсу свого страждання здатне підтримати її дух і запобігти душевному зламові [Frankl, 1955, с. 55]. У недавньому дослідженні Е. Р. Грей та К. Г. Кук також відзначено позитивний вплив християнської віри на психічне здоров'я. Зокрема, регулярна участь у церковному житті та звершення таїнств знижують рівень депресивності, покращують загальний психологічний стан особи і навіть посилюють здатність людини долати стресові ситуації [Gray, Cook, 2023, с. 196]. Багаторічні огляди літератури також підтверджують, що релігійність загалом зазвичай пов'язана з кращими показниками психічного здоров'я (меншою схильністю до суїциду, адикцій тощо), хоч інколи релігійні фактори можуть ускладнювати клінічну картину за наявності психотичних розладів. Загальний висновок дослідників полягає в тому,

practitioners' visitors are people with neurotic symptoms. There is a sad joke among specialists who study this pathology: instead of asking whether a person suffers from neurosis, they should ask: "what form of neurosis do you suffer from?" The problems associated with neurosis have been actively considered in the last ten years. The attitude to this disease as a mild mental disorder is changing significantly. The principle of functionality (simple reversibility) is not supported by modern clinical practice. According to published data, recovery from neuroses occurs in less than half of cases. It has been found that only 10% of patients recover in the first three years of the disease. Often, this suffering lasts for years and even decades.

Key words: *Mentality, existence, frustration, logotherapy, sacraments, community, christianity.*

що релігія та духовність часто слугують важливим психологічним ресурсом, який допомагає людям справлятися зі стресом і життєвими труднощами [Koenig, 2009, с. 286–288].

Метою статті є висвітлення проблематики ментальних захворювань у контексті християнської віри та окреслення можливостей синергії богословського підходу і практик душпастирства з підходами психотерапії.

Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**:

- проаналізувати християнські погляди на проблему зростання ментальних захворювань у сучасному постсекулярному суспільстві;
- окреслити особливості розуміння причин та природи ментальних розладів з позицій богослов'я та психології;
- визначити шляхи надання цілісної християнської допомоги людям, що страждають від психічних недуг, спираючись на біблійне вчення, святоотцівську спадщину та сучасні наукові напрацювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Святе Письмо вказує, що звільнення від гріха та життя в Бозі веде до освячення і справжнього життя: «Нині ж, коли ви звільнилися від гріха і стали рабами Богові, маєте плід ваш на освячення, а кінець — життя вічне. Бо заплата за гріх — смерть, а дар Божий — життя вічне у Христі Ісусі, Господі нашому» (Рим. 6:22–23). Ця біблійна істина наштовхує на думку, що духовний стан людини тісно переплітається з її психічним благополуччям. Психологічна хвороба — це важкий хрест для людини; таємниця її походження та духовного значення досі не можуть бути повністю визначені. Серед різноманітних психічних захворювань особливе місце займають невротичні розлади. За даними ВООЗ, близько 10 % населення промислово розвинених країн страждає на неврози, і за останні 65 років їх кількість зросла у 24 рази [Abitov, 2018, р. 13]. Неврози, подібно до епідемії, поширені повсюдно. Відомо, що від 30 % до 65 % пацієнтів лікарів загальної практики мають саме невротичні симптоми. Серед фахівців навіть існує сумний жарт: замість питання «чи страждає людина на невроз?» слід запитувати «якою формою неврозу вона страждає» [Avdeev, 2018].

Раніше невроз розглядали як відносно легке і швидкоминуче порушення психіки, проте дослідження спростовують цю уяву. Зараз встановлено, що спонтанне одужання при неврозах настає менш ніж у половині випадків; лише 10 % хворих повністю одужують у перші три роки хвороби, а решта можуть страж-

дати роками чи навіть десятиліттями [Снігирьов, 1893, с. 28–30]. Отже, проблематика неврозів стала однією з центральних у психології останніх десятиліть, проте її складність вимагає між-дисциплінарного, зокрема і духовного, підходу

«А нині, коли ви звільнилися від гріха і стали рабами Богові, маєте плід ваш на освячення, а кінець — життя вічне. Бо відплата за гріх — смерть, а дар Божий — життя вічне у Христі Ісусі, Господі нашому» (Рим. 6:22–23). Психологічна хвороба — це важкий хрест. Таємниця його походження та його духовне значення ще не можуть бути повністю визначені. Переконливо перше місце серед психологічних захворювань посідають нервово-психічні розлади порядку, серед яких значний відсоток займають неврози. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 10 % населення промислово розвинутих країн страждає від неврозів, і за останні 65 років їх кількість зросла в 24 рази. Неврози, як епідемія, поширюються всюди. Відомо, що від 30 до 65 % відвідувачів лікарів загальної практики — люди з невротичними симптомами. Серед фахівців, які вивчають цю патологію, ходять сумний жарт: замість того, щоб запитувати, чи страждає людина неврозом, потрібно запитати: «на яку саме форму неврозу ви страждаєте». Проблеми, пов'язані з виникненням неврозів, активно розглядаються в останні десять років. Ставлення до цього захворювання, як легкого порушення психічних функцій, помітно змінюється. Принцип функціональності (простої оборотності) не підтримується сучасною клінічною практикою. Згідно з опублікованими даними, одужання від неврозів відбувається менш ніж у половині випадків. Встановлено, що лише 10 % хворих одужують у перші три роки хвороби. Часто ці страждання тривають роками і навіть десятиліттями [Frankl, 1955, с. 10].

Згідно з усталеним визначенням, невроз — це психогенний (такий, що виникає «на нервовому ґрунті»), зазвичай конфліктогенний (унаслідок внутрішнього чи зовнішнього конфлікту), нервово-психічний розлад, що постає внаслідок порушення надзвичайно значущих для людини життєвих відносин. Простіше кажучи, невроз розвивається, коли людина не може знайти належної відповіді на складну ситуацію, вирішити важливу психологічну проблему або пережити певну трагедію. Причини виникнення можуть бути різними: одні дослідники вбачають джерело неврозу в особливостях мислення людини, інші — у патології емоцій, треті — у порушеннях процесу самопізнання, четверті — у психологічній незрілості та інфан-

тильності. Є навіть автори, схильні вважати невроз спадковим захворюванням [Sahakian W. S.; Sahakian B. J., 2006, с. 361].

Існує також інша точка зору. Е. Тофлер говорить про невроз як про хворобу, в основі якої лежить перевантаження інформацією. Він наводить такі аргументи на підтвердження: «...було підраховано, що в економічно розвинених країнах до 1970 р. кожна людина в середньому долала великі відстані протягом одного року, зустрічала більше людей і отримувала більше інформації, ніж було доступно людині до 1900 р. за все її життя... Близько 25 % населення планети піддається впливу інформаційного перевантаження, що різко зростає» [Тофлер, 2002, с. 224]. Цей дослідник бачить ризик розвитку невротичних розладів у тривалому виконанні великого обсягу роботи в умовах дефіциту часу та за високого рівня мотивації (ініціативності).

Не стільки зовнішні стреси і труднощі, скільки неправильна внутрішня спрямованість людини та її духовний стан можуть лежати в основі невротичних розладів. Св. Феофан Затворник пише про людину, яка не може впорядкувати власні внутрішні сили: «Розум туманний, мрійливий і розсіяний, тому що він не тримається серцем і не керується волею; воля свавільна і безсердечна, тому що вона не слухає розуму і не зважає на серце; [розум] некерований, сліпий і примхливий, тому що він не хоче слідувати вказівкам розуму і не протверезіє силою волі. Мало того, що ці сили втрачають свою взаємодопомогу, вони зайняли якийсь ворожий стан одна щодо одної, одна заперечує іншу, ніби поглинаючи і пожираючи її».

Гріх, як корінь усього зла, несе із собою невротичні розлади. Зміцнюючись у глибині людського духу, гріх живить згубні пристрасті, дезорганізує волю, виводить її з-під контролю розуму, емоцій та уяви. За словами святителя Феофана, «внутрішній світ людини-грішника наповнений свавіллям, безладдям і руйнуванням» [Снігірьов В. А., 1893, с. 30]. Глибокі ментальні проблеми нерідко є ознакою морального неблагополуччя та внутрішнього розладу.

Брак любові й смирення лежить у глибині витоків багатьох невротичних симптомів. Там, де немає ні того, ні іншого, визрівають гордість, а також ворожість, нетерплячість, дратівливість, зтяжна образа, заздрість, страх тощо. Багато хворих на невроз прямо говорять про «бездуховність», про внутрішній холод у своїй душі. Іоан Зізіулас писав: «Бог є вогонь, що зігріває і розпалює серця і нутро. Отже, якщо ми відчуваємо в серці холод, який від диявола (бо диявол холодний), то покличемо Господа,

і Він, прийшовши, зігріє наші серця досконалою любов'ю не тільки до Нього, але й до тих, хто поруч з нами, — і холод ненависника добра буде вигнаний теплом» [Іоан Зізіулас, 2005, с. 97].

Будь-яка хвороба має духовне коріння, але визначити його іноді неможливо; ментальні хвороби особливо виділяються серед інших недуг, будучи своєрідним моральним барометром людини. Їх зв'язок із духовною сферою очевидний. Водночас гріх лише прокладає шлях до виникнення хвороб — подальший розвиток розладу залежить від особливостей особистості, умов життя та виховання, нейрофізіологічних передумов, а також від різноманітних стресів та інших обставин, багато з яких людина не може контролювати чи передбачити. Не все можна вкласти в одну схему, життя набагато складніше. В однієї людини може розвинути депресія, а в іншій її реакція на ті самі обставини обмежиться лише короткочасним шоком, без переходу в хворобливий стан. Основна сутність ментальних хвороб залишається таємницею, відомою тільки Господу.

Спроби з'ясувати причини виникнення неврозів є дуже умовними, тому що більшість учених і практиків намагалися й намагаються вирішити цю складну проблему безвідносно до віри в Христа. До того ж духовність хворого нерідко підмінюється просто його освітою чи загальною ерудицією або взагалі не враховується. Однак слід розуміти, що коли йдеться про патологічні процеси самосвідомості, про ментальний склад мислення та особливості емоційної сфери, то ці якості спочатку порушуються саме на духовному рівні, а лише згодом відображаються в душевному житті людини [Jung C. G., 1997, с. 196]. Іншими словами, ігнорування духовного виміру особистості дає вкрай неповне уявлення про походження та перебіг психічних розладів.

Християнство може запропонувати багатовимірну підтримку для людей, які страждають від ментальних захворювань, завдяки своїм принципам, вченню та практикам, що надають не лише духовне, а й психологічне підкріплення. Церква як спільнота віруючих здатна створити умови, які допомагають зменшити почуття ізоляції та безнадії, що часто супроводжують психічні розлади. Підтримка, заснована на християнській любові та прийнятті, особливо важлива в умовах, коли соціальна стигматизація ментальних захворювань залишається поширеною проблемою. Молитва традиційно вважається одним із потужних духовних інструментів, що приносить не лише заспокоєння, але й відчуття глибокого зв'язку з Богом. Молитва дає

можливість відверто висловити свої труднощі та біль, знайти внутрішній мир і опору. Ба більше, регулярна практика молитви може допомагати стабілізувати емоційний стан; зокрема, експериментальні дані свідчать про те, що молитва здатна підвищувати рівень надії і зменшувати симптоми тривожності у пацієнтів [Soudabeh, 2019, p. 103].

Церква навчає любові та прийняттю ближніх, це є основою психологічної підтримки. У церковній громаді люди з ментальними розладами можуть знайти «безпечний простір», де їх приймають без осуду. Така атмосфера допомагає особам відчувати свою цінність і гідність незалежно від їхнього психічного стану, а також сприяє відновленню довіри до себе та інших людей [Gray, Cook, 2023, с. 196]. Особливий акцент у християнстві робиться на пошуку сенсу, що є ключовою складовою логотерапії — методу, розробленого Віктором Франклом. Християнська віра може допомогти людині віднайти сенс навіть у стражданні, перетворюючи важкі життєві ситуації на джерело зростання та духовного збагачення. Як писав Франкл, важливо не уникати страждання, а знайти в ньому сенс — це може стати основою для психічного відновлення [Frankl, 1955, с. 55].

Церква Христова закликає до участі у святих Таїнствах, які сприяють гармонізації душевного стану. Сповідь, причастя, спільна молитва та відвідування богослужінь можуть стати для людини з ментальними розладами особливим шляхом очищення та відновлення внутрішнього балансу. Через ці духовні практики віруючі отримують змогу звільнитися від гнітючого почуття провини (що часто лежить в основі душевних страждань) та відчувати Божу благодать і підтримку.

Таким чином, християнські спільноти виступають важливим ресурсом для підтримки психічного здоров'я, допомагаючи людям знайти сенс життя, пережити важкі випробування та відчувати любов і прийняття навіть у найкритичніші моменти. Така інтеграція духовного та психологічного аспектів може стати потужною основою для довготривалого зцілення особистості.

Висновки. У цій статті показано, що Церква завжди надавала й продовжує надавати духовну допомогу тим, хто перебуває у кризових ситуаціях, пропонуючи віру як джерело надії та сили. Через молитву, сповідь, причастя та інші сакраментальні практики людина може отримати емоційне розвантаження, знайти душевний спокій і підтримку у важкі періоди життя. Християнська віра допомагає не лише усвідомити сенс випро-

бувань, які випали на долю людини, а й знайти способи їх подолання, спираючись на любов і милосердя.

Християнське вчення про любов до ближнього, служіння іншим і підтримку потребуючих робить істотний внесок у справу лікування ментальних хвороб. Спільнота віруючих, заснована на принципах підтримки, прийняття та співчуття, створює особливий простір, де людина може бути почутою, зрозумілою та прийнятою. Це зменшує почуття ізоляції та безнадії, які часто супроводжують психічні захворювання.

Отже, християнство, об'єднуючи духовну, психологічну та соціальну підтримку, може суттєво допомогти людям із ментальними розладами. В умовах постійних викликів сучасного світу воно пропонує цілісну систему цінностей і практик, що відновлює зв'язок людини з її глибинними потребами та сенсом життя, сприяє поверненню гармонії у внутрішній світ та створює основу для стійкого духовного і психологічного благополуччя. Християнська віра з її посланням любові, прийняття і надії може бути цінним інструментом для подолання ментальних страждань, допомагаючи людині знайти мир у серці та віру в прийдешній день.

1. Abitov I. Manifestations of Irrational Thinking in Neurotic Disorders. *KnE Life Sciences*. 2018. 4 (8). P. 12–19.
2. Avdeev D. A. Neurosis — a spiritual disease. URL: <https://www.orthodoxphotos.com/readings/psychotherapy/neurosis.shtml> (date of access: 27.07.2025).
3. Bartolote M. J., Fleischmann A. Suicide and psychiatric diagnosis: a worldwide perspective. *World Psychiatry*. 2002 Oct. 1 (3). P. 181–185.
4. Frankl, V. E. *The Doctor and the Soul: From Psychotherapy to Logotherapy*. Vienna: Random House Digital Inc., 1955. 431 p.
5. Gray A. J., Cook C. H. *Christianity and mental health*. Oregon: Hyperion, 2023. 349 p.
6. Jung C. G. *Psychological Types*. New York: The Portable Jung, 1976. 178 pp.
7. Koenig H. G. Research on religion, spirituality, and mental health: a review. *The Canadian Journal of Psychiatry*. 2009. Vol. 54. № 5. P. 283–291.
8. Prince M. et al. No health without mental health. *The Lancet*. 2007. Vol. 370. P. 859–877.
9. Sahakian, W. S. & Sahakian, B. J. *Logotherapy as a personality theory*. Israel Annals of Psychiatry. New York: Philemon Foundation and W. W. Norton & Co., 2016. 731 pp.
10. Soudabeh S. et al. The Effect of Two Methods of Relaxation and Prayer Therapy on Anxiety and Hope in Patients with Coronary Artery Disease. *Iranian Journal of Nursing and Midwifery Research*. 2019. 24 (2). P. 102–107.
11. *The World Health Report 2021: Mental Disorders affect one in four people*. URL: <https://www.who.int/news/item/28-09-2001-the-world-health-report-2001-mental-disorders-affect-one-in-four-people> (date of access: 19.05.2025).

12. Whitley R. Prayer and Mental Health. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/talking-about-men/201912/prayer-and-mental-health> (date of access: 25.06.2025).
13. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. пер. патр. Філарета (Денисенка). К.: Вид. Українське Біблійне Товариство, 2017. 1416 с.
14. Іоан Зізіулас. Буття як спілкування. Дослідження особистісності і Церкви. З передмовою Йоана Меєндорфа. Пер. з англ. Володимира Верлока, Максима Козуба. Київ: Дух і літера, 2005. 276 с.
15. Снігірров В. А. Психологія. Харків, 1893. 389 с.
16. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. Москва: «Издательство АСТ», 2002. 557 с.

-
1. Abitov I. Manifestations of Irrational Thinking in Neurotic Disorders. *KnE Life Sciences*. 2018. 4 (8). P. 12–19.
 2. Avdeev D. A. Neurosis — a spiritual disease. URL: <https://www.orthodoxphotos.com/readings/psychotherapy/neurosis.shtml> (date of access: 27.07.2025).
 3. Bartolote M. J., Fleischmann A. Suicide and psychiatric diagnosis: a worldwide perspective. *World Psychiatry*. 2002 Oct. 1 (3). P. 181–185.
 4. Frankl, V. E. *The Doctor and the Soul: From Psychotherapy to Logotherapy*. Vienna: Random House Digital Inc., 1955. 431 p.
 5. Gray A. J., Cook S. H. Christianity and mental health. Oregon: Hyperion, 2023. 349 p.
 6. Jung C. G. *Psychological Types*. New York: The Portable Jung, 1976. 178 pp.
 7. Koenig H. G. Research on religion, spirituality, and mental health: a review. *The Canadian Journal of Psychiatry*. 2009. Vol. 54. № 5. P. 283–291.
 8. Prince M. et al. No health without mental health. *The Lancet*. 2007. Vol. 370. P. 859–877.
 9. Sahakian, W. S. & Sahakian, B. J. Logotherapy as a personality theory. *Israel Annals of Psychiatry*. New York: Philemon Foundation and W. W. Norton & Co., 2016. 731 pp.
 10. Soudabeh S. et al. The Effect of Two Methods of Relaxation and Prayer Therapy on Anxiety and Hope in Patients with Coronary Artery Disease. *Iranian Journal of Nursing and Midwifery Research*. 2019. 24 (2). P. 102–107.
 11. The World Health Report 2021: Mental Disorders affect one in four people. URL: <https://www.who.int/news/item/28-09-2001-the-world-health-report-2001-mental-disorders-affect-one-in-four-people> (date of access: 19.05.2025).
 12. Whitley R. Prayer and Mental Health. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/talking-about-men/201912/prayer-and-mental-health> (date of access: 25.06.2025).
 13. Bibliia. *Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu*. per. patr. Filareta (Denysenka). K.: Vyd. Ukrainske Bibliine Tovarystvo, 2017. 1416 s.
 14. Іоан Зізіулас. Буття як спілкування. Дослідження особистісності і Церкви. З передмовою Йоана Меєндорфа. Пер. з англ. Володимира Верлока, Максима Козуба. Київ: Дух і літера, 2005. 276 с.
 15. Снігірров В. А. Психологія. Харків, 1893. 389 с.
 16. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. Москва: «Издательство АСТ», 2002. 557 с.